

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE LEGAL REGULATION OF THE STATE REGISTRATION OF FARMS IN UKRAINE

Долинська М.С., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

Дослідження присвячено актуальним проблемам аграрного та цивільного законодавства України. Метою дослідження є здійснення аналізу генезису та еволюції правового регулювання державної реєстрації фермерських формувань у незалежній Україні. Схарактеризовано стан законодавчого регулювання державної реєстрації селянських (фермерських) господарств та фермерських господарств в Україні протягом 1991–2022 років.

Інститут фермерства, пройшов тривалий та важкий шлях від селянських (фермерських) господарств – як суб'єктів з правами юридичної особи до функціонування двох окремих видів фермерських господарств: юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Автором виокремлено два види селянських (фермерських) господарств та п'ять видів фермерських господарств в Україні.

Запропоновано авторське визначення поняття державної реєстрації фермерських господарств – це визнання законності фермерського господарства юридичної особи або фізичної особи-підприємця як суб'єкта підприємницької діяльності та його засновницьких документів; юридичний факт, який породжує появу всіх прав і обов'язків, що характеризують фермерське господарство як самостійний суб'єкт аграрного товарного виробництва.

Умовою для реєстрації сімейної ферми без статусу юридичної особи – як фізичної особи – підприємця є обов'язкове укладення договору про створення сімейного фермерського господарства (у випадку створення членами сім'ї) або складання декларації – у випадку створення сімейної ферми – однією фізичною особою – підприємцем.

Автор виокремлює чотири основні етапи розвитку державної реєстрації фермерських формувань в незалежній Україні. Перший етап складає 1991–2002 роки; другий етап охоплює 2003–2015 роки, а третій етап включає 2016 рік – перше півріччя 2018 року, четвертий етап розпочався з другого півріччя 2018 року та триває до теперішнього часу.

Рекомендовано державному реєстратору при реєстрації фермерських господарств здійснювати перевірку сімейно-родинних відносин між засновником фермерського господарства та його родичами або членами сім'ї.

Ключові слова: селянське (фермерське) господарство, державна реєстрація, фермерське господарство, юридична особа, фізична особа-підприємець.

The study is devoted to current problems of agrarian and civil legislation of Ukraine. The purpose of the study is to analyze the genesis and evolution of the legal regulation of state registration of farming formations in independent Ukraine. The state of legislative regulation of state registration of peasant (farm) holdings and farms in Ukraine during 1991–2022 is characterized.

The Institute of Farming has gone through a long and difficult path from peasant (farming) farms – as subjects with the rights of a legal entity to the functioning of two separate types of farms: legal entities and individual entrepreneurs.

The author singles out two types of peasant (farm) households and five types of farms in Ukraine.

The proposed author's definition of the concept of state registration of farms is the recognition of the legality of the farm of a legal entity or an individual entrepreneur as a subject of entrepreneurial activity and its founding documents; a legal fact that gives rise to all the rights and obligations characterizing a farm as an independent subject of agrarian commodity production.

A condition for registering a family farm without the status of a legal entity – as a natural person – an entrepreneur is the mandatory conclusion of an agreement on the creation of a family farm (in the case of creation by family members) or the drawing up of a declaration – in the case of the creation of a family farm – by one natural person – the entrepreneur.

The author singles out four main stages of development of the state registration of farming formations in independent Ukraine. The first stage is 1991–2002; the second phase covers the years 2003–2015, and the third phase includes 2016 – the first half of 2018, the fourth phase started from the second half of 2018 and continues until now.

It is recommended that the state registrar, when registering farms, check family-family relationships between the founder of the farm and his relatives or family members.

Key words: peasant (farming) economy, state registration, farming, legal entity, individual entrepreneur.

Постановка проблеми. Новими суб'єктами агропромислових підприємств в незалежній Україні є фермерські господарства, які запозичили передовий досвід створення сімейних ферм у світі.

Фермерські господарства у своєму розвитку пройшли досить тривалий та тернистий шлях. Провісниками сучасних фермерських господарств спочатку були орендні господарські аграрні формування, а в подальшому – селянські (фермерські) господарства.

Враховуючи зміни законодавства щодо становлення нових фермерських господарств протягом 1991–2022 років, в тому числі щодо державної реєстрації таких суб'єктів товарного агропромисловництва, постала потреба у проведенні цього дослідження.

Дослідження еволюції правового регулювання державної реєстрації фермерських господарств сприятиме подальшому розвитку та удосконаленню українського фермерського законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам створення та діяльності фермерських господарств України присвячено досить багато праць науковців, осо-

бливого аграрників. Серед них варто виокремити праці: В. Жушмана, В. Єрмоленка, М. Кропивко, Г. Корнієнка, П. Кулинич, О. Поліводського, І. Спасиво-Фатєєвої, Н. Титової, В. Уркевича, М. Шульги, Ю. Юркевича та багатьох інших. Однак, у працях науковців недостатньо приділено уваги правовому регулюванню державної реєстрації фермерських господарств. Зокрема, не виокремлено проблеми здійснення державної реєстрації сімейних господарств у формі фізичної особи-підприємця.

Метою дослідження є аналіз становлення та розвитку правового регулювання державної реєстрації фермерських господарств в Україні.

Виклад основних положень. Фермерство – надзвичайно важливий інститут аграрного права України; одна з перспективніших організаційно-правових форм ведення сільського господарства [1, с. 10].

Фермерські господарства за своєю чисельністю на початок 2022 року склали майже три чверті від загальної кількості аграрних суб'єктів в Україні.

Створення перших селянських (фермерських) господарств в незалежній Україні відбулося ще до зако-

нодавчого врегулювання їх правового становища – у 1989–1900 роках.

20 грудня 1991 року Верховна рада України прийняла закон № 2009-ХІІ «Про селянське (фермерське) господарство» [2], яким було започатковано у правовому полі фермерських рух в державі, а селянське (фермерське) господарство» визначено формою підприємництва громадян України, які виявили бажання переважно особистою працею членів господарства виробляти товарну сільськогосподарську, займатися її переробкою та реалізацією.

З аналізу норм цієї статті приходимо до висновку, що законодавець надав право створити громадянам України два види селянських (фермерських) господарств, а саме: засновнику та членом господарства – родичам, тобто родинне утворення; та лише засновнику – одноособово.

Необхідною передумовою для створення такого господарства було отримання відповідної земельної ділянки і лише після цього воно підлягало державній реєстрації у районній чи міській раді народних депутатів (що надали земельну ділянку) та набувало «статусу юридичної особи». Окрім того, сільська, селищна Рада народних депутатів, за місцем знаходження господарства, заносила дані до погосподарської книги, із зазначенням складу членів господарства, та відомості про використані земельні ділянки.

22 червня 1993 року Верховною Радою України прийнято Закон України № 3312-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство»» [3], яким викладено у новій редакції попередній фермерський акт. Цим законом змінено поняття селянського (фермерського) господарства та запроваджено введено нові особливості щодо порядку його створення – вимога до претендента, щодо необхідності документального підтвердження здатності зайняття сільським господарством.

У новому Законі порядку реєстрації такого господарства присвячено статтю 9, основу якої становили норми попереднього закону (стаття 8).

Оскільки селянське (фермерське) господарство є суб'єктом аграрного підприємництва, то на нього також поширюються вимоги Закону України від 7 лютого 1991 року «Про підприємництво». Таким чином, державна реєстрація господарств повинна проводилася, на практиці, відповідно до положень статей статей 4, 8 вищевказаного Закону та підзаконних нормативно-правових актів щодо реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності. Наприклад, такими актами на протязі 1991–2002 років були постанови Кабінету Міністрів: від 15 квітня 1991 року № 99 «Про порядок видачі суб'єктам підприємницької діяльності спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення окремих видів діяльності та про розмір плати за державну реєстрацію суб'єктів підприємництва»; від 29 квітня 1994 року № 277 «Про затвердження Положення про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності та про реєстраційний збір за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності»; від 25 травня 1998 року № 740 «Про порядок державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності»; від 18 липня 1999 року № 2103 «Про реєстр суб'єктів підприємницької діяльності».

Так, відповідно до пункту 2 Положення про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності від 25 травня 1998 року, селянське (фермерське) господарство підлягало реєстрації у виконавчому комітеті районної (міської, в порядкуванні якої є район) державної адміністрації за місцем знаходження земельної ділянки або за місцем проживання організатора (засновника) такого господарства, а не ради. Отже, виникала потреба щодо приведення норм Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» у відповідність з нормами Закону України «Про підприємництво» та підзаконних актів у сфері державної реєстрації підприємницької діяльності, щодо усунення колізій у частини реєстрації цих господарств [4, с. 107].

Перереєстрація селянського (фермерського) господарства проводилася у разі зміни форми власності, організаційно-правової форми або назви суб'єкта селянського (фермерського) господарства – у місячний термін з моменту настання зазначених змін [4, с. 108].

Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року за № 973-IV став новим етапом у законодавчому регулюванні розвитку фермерства в Україні [5] та відповідно початком другого періоду становлення державної реєстрації суб'єктів фермерського агровиробництва.

Наявність громадянства України, проходження професійного відбору на створення фермерського господарства, цивільна та земельна дієздатність є головними з основних підстав для створення фермерського господарства.

Законодавець в пункті 2 статті 1 вищевказаного Закону України надає право створення двох видів господарства: однією особою – засновником та засновником разом і родинно.

Основною підставою, яка відрізняла реєстрацію фермерського господарства, як і колишнього селянського (фермерського) господарства, від інших юридичних осіб є те, що лише після одержання права володіння чи користування земельною ділянкою, таке господарство підлягало державній реєстрації як юридична особа.

Аналізуючи фермерське законодавство протягом 2003–2011 років приходимо до висновку, що з 29 липня 2003 року до 22 квітня 2011 року, керуючись нормами частини третьою статті 8 Закону України «Про фермерське господарство», засновницькими документами фермерських господарств були: установчий договір про створення фермерського господарства та його статут [6].

Згідно статті 8 Закону України «Про фермерське господарство» (редакції 2003 року), фермерське господарство підлягало державній реєстрації у відповідному виконавчому комітеті міської, районної ради або в районній, районних міст Києва і Севастополя державних адміністраціях за місцем проживання особи або місцезнаходженням земельної ділянки.

Перереєстрація фермерського господарства проводилася в разі зміни форми власності, організаційно-правової форми або назви суб'єкта підприємництва у місячний термін з моменту настання зазначених змін.

Істотні зміни щодо правового регулювання порядку створення фермерських господарств України відбулися у 2011 році. Державна реєстрація фермерського господарства згідно пункту 15 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення єдиної системи державної реєстрації юридичних осіб» [7] проводиться з 22 квітня 2011 року, відповідно до вимог розділу III «Реєстрація юридичної особи» Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців». Таким чином, законодавець привів норми фермерського закону у відповідність до Реєстраційного законодавства.

Наступні зміни щодо умов створення фермерського відбулися з 17 липня 2011 року, на підставі Закону України № 3523-УІ від 16 червня 2011 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань створення та діяльності фермерських господарств», відповідно до яких для створення фермерського господарства, громадянину України не потрібно проходити професійний відбір [8, с. 62–63].

Згідно з статтею 24 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», фермер для проведення державної реєстрації юридичної особи – господарства особисто (або уповноважена ним особа) повинен був подати державному реєстратору (надіслати рекомендованим листом з описом вкладення) такі документи: заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації юридичної особи; копію

рішення засновників (членів господарства) про створення юридичної особи; два примірники установчих документів; документ, що засвідчує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичної особи; копію Державного акту на право приватної власності засновника на землю або копія Державного акту на право постійного користування землею засновником, або нотаріально посвідчена копія договору про право користування землею засновником, зокрема на умовах оренди.

Значущі зміни щодо розвитку фермерства в Україні запроваджено Законом України від 31 березня 2016 року № 1067-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» [9], яким встановлено новий вид фермерського підприємства, який функціонує як фізична особа-підприємець.

Ми погоджуємося з професором В. Уркевичем, що у Законі було допущено значну кількість неточностей, які потребують виправлення [10, с. 73].

Отже, в Україні фермерське господарство може функціонувати у двох видах господарських формувань – як юридична особа та фізична особа-підприємець, однак перед приступленням до провадження фермерства, таке господарство повинно бути належним чином зареєстровано, скільки вважається створеним з моменту державної реєстрації.

На нашу думку у 2016 році розпочався третій період становлення державної реєстрації суб'єктів фермерського агровиробництва.

Проведення реєстрації фермерського господарства відбувається відповідно з чинним законодавством, в тому числі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» в редакції Закону України від 26 листопада 2015 року № 835-VIII. [11], з врахуванням положень статті 8 Закону України «Про фермерське господарство».

Зареєструвати фермерське господарство, згідно зі статтею 6 вищевказаного Закону, вправі як державний реєстратор так і державний чи приватний нотаріус [12, с. 116].

Перелік документів, необхідних для державної реєстрації аграрних суб'єктів встановлено у статті 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» в редакції Закону України від 26 листопада 2015 року № 835-VIII.

Однак, у вказаному переліку законодавцем не зазначено особливості реєстрації фермерського господарства, як це було передбачено частиною щодо статті 24 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» із змінами, внесеними згідно із Законом України від 03 березня 2005 року. Зокрема, не передбачено, що у випадку державної реєстрації фермерського господарства, крім необхідних документів для державної реєстрації такого суб'єкта, додатково необхідно подати копію документа, що підтверджує право власності чи право користування майбутнього фермерського господарства земельною ділянкою для виробництва сільськогосподарської продукції. Хоча вимоги щодо громадянства України та щодо права володіння чи користування землею передбачено у статті 8 Фермерського Закону.

Фермерське господарство діє на основі установчого документа: для юридичної особи – статуту, а для господарства без статусу юридичної особи – договору (декларації) про створення фермерського господарства.

Вважаємо, що при реєстрації фермерського господарства як юридичної особи державний реєстратор повинен звернути увагу, що воно може бути створено трьома способами. А саме: фермерське господарство, яке створюється одним громадянином України, що досяг 18 річного віку; фермерське господарство яке створюється кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до частини третьої статті 3 Закону України

«Про фермерське господарство» та фермерське господарство, яке створено виключно члени однієї сім'ї (громадянами України, відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України) та яке має статус сімейного фермерського господарства [13, с. 394].

Як уже було зауважено нами, в українських фермерських господарствах застосовується поняття сім'ї у двох ракурсах: сім'я та сім'я-родина [14, с. 115].

Виникає питання чи повинен державний реєстратор перевіряти родинні відносини між засновником фермерського господарства та його родичами?

На нашу думку, це було б доцільно зробити. При цьому державному реєстраторі при реєстрації сімейної ферми слід керуватися нормами як Закону України «Про фермерське господарство», так і Сімейного кодексу України.

Фермерське господарство без статусу юридичної особи організується на основі діяльності фізичної особи – підприємця і має статус сімейного фермерського господарства, за умови використання праці членів такого господарства, якими є виключно фізична особа – підприємець та члени її сім'ї відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України [5]. Тобто, таке господарство без статусу юридичної особи може бути створено двома способами: на основі одноосібної діяльності фізичної особи – підприємця, тобто фермер веде таке господарство сам та фермерське господарство, яке організується на основі діяльності як фізичної особи – підприємця, так і виключно членів його однієї сім'ї відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України [13, с. 394–395].

Договір про створення сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи укладається фізичною особою спільно з членами її сім'ї в письмовій формі і підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню за місцем розташування майна та земельних ділянок фермерського господарства.

Однак, у випадку одноосібного ведення сімейного господарства без статусу юридичної особи – фізичною особою-підприємцем, декларація про створення сімейного фермерського господарства складається фізичною особою (яка має намір створити таку сімейну ферму) самостійно в письмовій формі.

Законом України від 10 липня 2018 року № 2497-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» було доповнено частину третьої статті 8¹ Закону України «Про фермерське господарство» абзацом наступного змісту «Після укладання (складання) договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства голова сімейного фермерського господарства має зареєструватися як фізична особа – підприємець або зареєструвати зміни до відомостей про фізичну особу – підприємця в порядку, встановленому законом» [15].

Отже, вищевказаним Законом розпочато четвертий етап правового регулювання реєстрації фермерських господарств шляхом перереєстрації існуючого діючого суб'єкта підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця на аграрного суб'єкта – фермера.

На нашу думку, це стосується лише випадку, коли і надалі фермерське господарство буде функціонувати як фізична особа-підприємець (сімейна ферма), про що повинні бути внесені відповідні зміни до відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [8, с. 72].

Г. Корнієнко заважає, що згідно із судовою практикою реєстрація такого господарства здійснюється на загальних підставах та не відрізняється від інших організаційно-правових форм. Автор відсилається у своєму твердженні до постанови Верховної Палати Верховного Суду від 21 січня 2020 року у справі 908/2606/18 [16, с. 36].

На нашу думку, фізична особа-підприємець здійснивши перереєстрацію своєї діяльності на провадження фермерського господарювання, одночасно набуває деякі переваги у відповідності із Законом України «Про фермерське господарство», зокрема, щодо права на створення відокремленої фермерської садиби та приватизації земельної ділянки для ведення фермерства у відповідності зі статтею 121 Земельного кодексу України.

Для перереєстрації в сімейне фермерське господарство, фізична особа-підприємець повинна бути громадянином України та подати реєстратору відповідну декларацію, керуючись нормами статті 8¹ Закону України «Про фермерське господарство».

Договір про створення сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи, у випадку створення як фізичною особою-підприємцем так і членами його однієї сім'ї повинен бути складений у письмово відповідно до Типової форми договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України 05 квітня 2019 року № 177 та нотаріально посвідченим. Однак у даному переліку не охоплені всі життєві ситуації, які можуть складатися при веденні сімейного фермерського господарства. Наприклад, власність у такому господарстві може бути: спільною сумісною власністю між подружжям (членами господарства, так і не членами), а між іншими членами такого господарства – спільною частковою власністю.

Форма договору багато в чому подібна до колишнього засновницького договору фермерського господарства. Пропонуємо членам сімей, які бажують брати участь у сімейній фермі – юридичній особі, крім статуту також укласти між собою договір про створення такої ферми [17, с. 42].

Професор Ю. Юркевич вважає, що «сімейні фермерські господарства, які діють на підставі договору про створення сімейного фермерського господарства не потрібно реєструвати у обов'язковому порядку, як фізичних осіб підприємців, оскільки договір про створення фермерського

господарства уже належить до договорів про спільну діяльність» [18, с. 184–185]. Ми вважаємо, що не у всіх випадках з цим варто погодитися, оскільки на практиці це може привести до збільшення судових позовів між учасниками такого утворення щодо розподілу прибутків та ін.

Мають рацію І. Свиноус, О. Гаврик та В. Биба, що основними фактами, які визначають виробничо-господарську діяльність фермерських господарств в державі виступають: саме невеликий «розмір сімейної ферми», «якість людського капіталу» його членів, «екологічна ситуація» [19, с. 69].

Війна Росії проти України також негативно вплинула на розвиток фермерства. Незважаючи ні на що, в умовах воєнного стану в Україні, фермерські господарства і надалі вносять вагомий вклад у забезпечення населення держави сільськогосподарською продукцією, зокрема, продуктами харчування.

Висновки. Державна реєстрація фермерського господарства – важливий та необхідний елемент у порядку створення фермерського господарства. Державна реєстрація – це визнання законності фермерського господарства юридичної особи або фізичної особи-підприємця як суб'єкта підприємницької діяльності та його засновницьких документів; юридичний факт, який породжує появу всіх прав і обов'язків, що характеризують фермерське господарство як самостійний суб'єкт аграрного виробництва,

Аналізуючи еволюцію законодавчого регулювання державної реєстрації фермерських формувань в незалежній Україні схилиємося до думки про виокремлення чотирьох основних етапів її розвитку. А саме: перший етап складає 1991–2002 роки; другий етап охоплює 2003–2015 роки, а третій період етап 2016 – перше півріччя 2018 року, четвертий етап розпочався з другого півріччя 2018 року та триває до теперішнього часу.

Рекомендуємо державному реєстратору при реєстрації фермерських господарств, особливо сімейних ферм, перевіряти сімейно-родинні відносини між засновником фермерського господарства та його родичами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Долинська М.С. Фермерське господарств : землекористування, порядок створення, діяльність та припинення діяльності. Харків : Страйд, 2005. 264 с.
2. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2009-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, N 14, ст. 186.
3. Про внесення змін до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 22 червня 1993 року № 3312-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, N 32, ст. 341.
4. Долинська М.С. Правове становище селянських (фермерських) господарств в Україні. Львів: Каменяр. 1999. 179 с.
5. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-IV. *Відомості Верховної Ради*. 2003. № 45. Ст. 363.
6. Долинська М. Порівняльний аналіз правового статусу фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2021. № 2 (30). С. 143–151.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення єдиної системи державної реєстрації юридичних осіб : Закон України від 23 вересня 2010 р. № 2555-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2555-17#Text>
8. Долинська М.С. Фермерські господарства як суб'єкти агровиробництва : монографія. Львів : Галицька видавнича спілка. 2022. 176 с.
9. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 31.03.2016 № 1067-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 21. ст. 406.
10. Уркевич В. Ю. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування*. 2016. Вип. 243. С. 67–75.
11. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>
12. Долинська М. С. До питання здійснення державної реєстрації аграрних суб'єктів нотаріусами України. «*Актуальні проблеми соціального права*» : Матеріали всеукраїнського «круглого столу» присв. 40-річчю кафедри соціального права (1 квітня 2016 року). Львів : Кафедра соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка. 2016. С. 114–117.
13. Долинська М.С. Новели законодавства щодо створення фермерських господарств України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *юридичні науки*. 2017. Вип. 865. С. 39–397.
14. Долинська М. С. Поняття сім'ї в аграрному праві України. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. № 1(29). 2021. С. 112–116.
15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 10 липня 2018 року № 2497-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19#Text>
16. Фермерські господарства, як учасники цивільних та земельних правовідносин: за матеріалами судової практики : монографія / за редакцією І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС. 2022. 288 с.
17. Долинська М. С. Особливості правового статусу сімейних ферм в Україні. *The I International Science Conference «Multidisciplinary academic research»*, September 20–22, 2021, Amsterdam, Netherlands. 2021. P. 40–42.
18. Юркевич Ю. Правова природа договору про створення сімейного фермерського господарства. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXIV звітної науково-практичної конференції. Юридичний факультет Львівського національного університету імені І. Франка. Львів, 2018. С. 184–185.
19. Свиноус І. В., Гаврик О.Ю., Биба В.А. Теоретико-методичні засади створення та функціонування фермерських господарств. *Інноваційна економіка*. 2020. № 1-2 (82). С. 65–71.